

*О.Л. Воронюк,
аспірант Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ФРІДРІХ НІЦШЕ: РЕФЛЕКСІЯ НІГІЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ ДЕКАДАНСУ ТА КРИЗИ МЕТАФІЗИКИ

Фрідріх Ніцше один з перших філософів, який охарактеризував нігілізм як хворобу сучасної йому європейської культури. Він намагався не лише знайти причини нігілізму, а й подолати його, вважаючи даний феномен, хоч і небезпечним, однак конче необхідним в поступальному розвитку цінностей життя. Тому Ніцше і називав себе першим абсолютним нігілістом Європи.

Філософ починає дослідження суті нігілізму з питання: “Що означає нігілізм? – Те, що вищі цінності втрачають свою цінність. Немає мети. Немає відповіді на питання “навіщо?”” [5, 27]. Згідно з Ніцше, питання “навіщо?” є результатом панування відчуженої людської сутності, надлюдського авторитету. Відкидаючи вищу санкцію, людина продовжує її шукати поза своїм “Я”, перекладаючи відповідальність на нове божество – на сучасну світську мораль, позбавлену богословського тлумачення (Ніцше вважає, що внаслідок секуляризації моралі чим більше людина віддаляється від Бога, тим фанатичніше вона тримається за мораль), “стадні” інстинкти, історію, віри в прогрес, у науку тощо. Сам же відчужений, трансцендентний принцип покладання цих вищих цінностей, що містяться в ідеальному, істинному світі, залишається незмінним. Так, віру в есхатологію замінили на віру в історичний прогрес людства: “Те, що раніше вважалося трансісторичним, стало сприйматися як продукт історії; поняття Бога і вічності трансформувалися в історично зумовлені ідеї” [3, 27].

Метафізичне тлумачення суцього. Визначивши панування у суцому сфери ідей як субстанціональної, метафізика за допомогою цієї світоглядної парадигми намагається пояснити світ. Метафізика як онтологія протистоїть визначенню Жана Гранье реальності. За Гранье, реальність – це “суміш, де основні відмінності складових елементів реальної сутності відповідають запереченню, а також твердженням про взаємозалежність і заплутаність їх відносин один з одним” [1, 40]. Метафізика прагне позбутися цього визначення, оскільки воно ніби не розрізняє цінності та антицінності. Отже, їй необхідна абсолютна субстанція, котра буде впливати сама з себе.

Саме так виникає моральна інтерпретація суцього та моральний дуалізм: Добро впливає лише з Добра, Зло – зі Зла. Вони ніколи не поєднуються, не взаємозалежать і не корелюються одне з одним. Щоб фундаментувати цей дуалізм, метафізичній думці потрібен інший, нереальний світ. В свою чергу, цей новий уявний світ повинен бути гарантом та основою цілісності, статичності світу реального, тобто має бути первинним щодо нього. Так на рівні трансцендентного пов’язуються світ реальний та світ ідеальний. Гарантом цілісності та взаємозв’язку цих світів має бути певна першопричина як детермінанта апріорності моральних ідеалів. Нею стає Бог взагалі та Бог християнський, зокрема, як творець світу та суддя людських вчинків.

Сама по собі конкретна особа цінності не має, лише як відношення “ціле” – “частина”, як елемент певної системи. Тому домінуючими в суспільстві є абстрактні поняття колективу, людства, загальної відповідальності, обов’язку тощо. Відповідно до цього метафізична дуалістична мораль втілюється у мораль альтруїзму та колективізму. Моральною, істинною може бути лише “добра” людина, усе зле, те, що відрізняє її від загальних стандартів, норм та цінностей, визнається гріховним. Тому християнська метафізика, оголошуючи боротьбу зі “злим” типом людини, таврує його як егоїзм, як ницість, недостойний порівняно із загальними інтересами світогляд і протиставляє його почуттям, афектам, пристрастям індивіда як виразу його унікальності, протилежний

атрибут людської сутності – розум як символ впорядкованості, незмінності світу, що витлумачується з позиції морального дуалізму та обов'язкової трансцендентної сфери. Розум бореться із почуттями людини як уособленням порочного егоїзму та є гідом до світу ідеального, трансцендентного. Це породжує хибну думку про позаземне, божественне походження розуму. За Ніцше, розум та логічна необхідність з інструменту перетворення дійсності трансформувались у мету: "... Замість того, щоб вбачати в логіці і категоріях розуму лише засіб для обробки світу в цілях корисності (відповідно, "принципово", засіб для корисної фальсифікації), приймаємо їх за критерій істини, а, відповідно і реальності" [5, 343]. Розум був прийнятий за мірило цінностей і реальності, звідси висновок метафізики: чим "розумніше" буття, тим воно реальніше, відповідно, земне існування як ірраціональна стихія становлення та багатоманітності, не є дійсним. За Ніцше, прагнення розуму до істини, впорядкованості світу не завжди дає людям задоволення та щастя, до якого вони прагнуть, набагато кориснішим є спеціальний обман, ілюзія, котра захищає життя від сил, що прагнуть його принизити: "... Не виключена можливість, що істинний характер речей до такої міри суперечить передумовам життя, так їм суперечить, що потрібна саме ілюзорність для того, щоб мати можливість жити..." [5, 341]. Висновок про реальність "розумного" буття має такі наслідки: в силу вступає моральна оцінка світу (за допомогою розуму ми не повинні фальсифікувати його, а, отже, обманювати себе), і внаслідок цього єдино дійсне (становлення як воля до влади) стало ілюзорним, не-дійсним, а потойбічне "ніщо", за Ніцше, здобуло реальність, а, отже, і цінність: "І ось світ тепер став хибним, і якраз завдяки тим своїм властивостям, котрі становлять його реальність: завдяки його змінності, становленню, багатоманітності, протилежності, суперечності, війні" [5, 344]. Таким чином, перемогла не життєстверджувальна, активна ціннісна орієнтація, а орієнтація реакційна, нігілістична орієнтація на "ніщо".

Тотожність розуму із сутністю – перша з визначальних ознак метафізичного поняття сутності. Друга – це субстанція, що включає в себе необхідність мислити категоріями єдності, перманентності та ідентичності. Категорія єдності в догматичному розумінні веде до нівелювання індивідуальних поглядів на світ: "Фундаментальний "перспективізм" свідомості тут ніби стирається; вигадка універсального знання, правдивість якого заснована на змістовній Єдності і виключає різноманітність інтерпретацій" [1, 49]. Категорія постійності, продукуючи віру в сутність, в свою чергу, дискредитує реальність становлення. Категорія ж ідентичності "захищає "сутність" від суперечностей і дає можливість у вигляді реваншу відкинути все, що містить ілюзію найменшої протилежності і нічого зовнішнього прояву" [1, 49]. В результаті такої ілюзорної інтерпретації система чуттєвого світу розходиться із сутністю, виявляється відірваною від неї. Третя визначальна ознака сутності – трансцендентність абсолютного світу цінностей, що існує "в собі". В результаті введення метафізикою цієї ознаки і виникає процес відчуження: над чуттєвим, "не-дійсним" світом, світом феноменів, ставиться істинний, бажаний. Цей світ абсолютного є "річчю в собі", з нього відбувається еманация цінностей до світу реального.

Три форми нігілізму. За Ніцше, нігілізм виникає, коли знецінюється надчуттєвий світ, який поставила над собою людина, не знайшовши цінності в реальному світі. Мислитель виводить нігілізм з психологічного стану і називає три випадки або ж форми (так їх називає Гайдеггер), за яких він виникає. Перша форма – розчарування і зневіра у меті та сенсі буття, що веде до виснаженості сил, втоми та песимізму. У цьому випадку нігілізм є "усвідомленням тривалого витрачання сил, мукою "марності", невпевненістю..." [5, 30]. Так втрачається віра у перспективу, тобто можливість досягнення ідеалу надчуттєвого світу: "Відповідно, розчарування у меті становлення, що уявляється як причина нігілізму: розчарування щодо достатньо визначеної мети чи взагалі усвідомлення неспроможності усіх донині існуючих гіпотез мети, що охоплюють собою усю мету "розвитку" [5, 31]. Друга форма – руйнування ілюзії про єдність, цілісність,

всезагальність усього, що відбувається. Ніцше вважає, що через введення понять єдності, всезагальності, системи в інтерпретацію суцього людина надає йому та собі певної цінності. Людина через оцінку явищ оволодіває світом, і, відштовхуючись від себе ж самої, переоцінює чуттєвий світ на догоду надчуттєвому світу. Іншими словами, цим людина відчужує від себе ціннісну сутність і їй же поклоняється. Відповідно, усвідомивши суть процесу оцінки суцього, верховні цінності – цінності потойбічного – почнуть втрачати свій авторитет. Досягти того, чого не існує, неможливо. Проте потойбіччя же гарантує самоцінність людині, тому Ніцше вважає, що у випадку руйнування ілюзій про єдність суцього “людина втрачає віру в свою цінність, якщо через неї не діє безконечне цінне ціле...” [5, 31]. Тут нігілізм як патологічний стан характеризується зневірою людини у власні творчі можливості: “Ми бачимо, що не досягаємо тієї сфери, в котру ми вклали цінності, але тим самим та інша сфера, в котрій ми живемо, ще ніскільки не виграла в цінності: навпаки, ми втомились, бо втратили головне наше спонукання” [5, 29].

I, нарешті, третя форма – досягнуте відчуття відсутності смислу та недійсності дійсного призводить до усвідомлення ілюзорності платонівського світу ідей, тобто, “зневіра у метафізичний світ” [5, 32]. А з цього випливає, що, коли занепадає віра в істинність метафізичного світу, тоді занепадає й віра у світ реальний (оскільки вони ціннісно пов’язані між собою). Чуттєвий світ ніби стає єдиною реальністю, однак тепер він не гарантується потойбічними силами, він позбавляється оцінок, тому Ніцше доходить думки, що “цей світ, який більше вже не хочуть заперечувати, стає нестерпним” [5, 31]. В онтологічному аспекті Гайдеггер характеризує перехідний характер нігілізму як зневіру у будь-яку дійсність: “1. Світ становлення, тобто тут і тепер... життя з його змінними обрисами, не може заперечуватися як дійсний. 2. Це той самий єдино дійсний світ, в даний момент позбавлений мети і цінності, і тому в такому вигляді нестерпний. Панує не просто відчуття нецінності дійсного, а відчуття безвиході всередині усього дійсного...” [6, 82].

Усі ці три форми нігілізму як психологічного стану відповідають трьом поняттям, з допомогою яких намагались тлумачити загальний характер буття – “мета”, “єдність”, “істина”. Нігілізм вилучає ці категорії з інтерпретації буття, тому що за допомогою цих категорій стає неможливим витлумачувати світ. В антропологічному ж аспекті віра в апіорність метафізичних цінностей та християнського Бога як творця та судді суцього трансформувалась у два положення, які, за Ніцше, спричиняють нігілізм: “1) немає вищого виду людини, тобто того, невичерпна плідність і потужність якого підтримувала в людстві віру в людину” [5, 40]. Людина – вінець божого творіння, тому вище і краще неї нічого не може бути. Вона може вдосконалюватись, однак лише в парадигмі “людського”, “істинного”, “доброго”, тобто, знову ж таки того, що гарантується “верховними”, трансцендентними цінностями.

Перша причина закономірно тягне за собою другу: “2) Нижчий вид (“стадо”, “маса”, “суспільство”) розучився бути скромним і роздуває свої потреби до розмірів космічних і метафізичних цінностей. Цим усе життя вульгаризується: оскільки владарює саме маса, вона тиранізує винятки, так що ці останні втрачають віру в себе і стають нігілістами” [5, 40]. Отже, якщо вищої людини немає, а мета для надання ілюзорного смислу існування потрібна, то на сцену виходить, так би мовити, середнє арифметичне людства, посередня, примітивна особа як носій усіх типових людських якостей. Саме вона стає еталоном морально-релігійного вдосконалення людини.

Декаданс як причина нігілізму. У цих двох причинах розкривається розуміння Ніцше способу покладання вищих цінностей та їх носія. Згідно з Ніцше, саме “стадні” інстинкти та цінності стали цінностями трансцендентного світу. “Маса” протистоїть невинному характеру страждання як основи суцього, а, отже, і становленню як багатоманітності, постійної зміни, де добро і зло не є абсолютними, апіорними, а взаємодетермінованими та взаємодоповняльними поняттями. Тому “істинний” світ не повинен мати джерела

страждань, він має бути світом вічного блаженства: “До того, чого більше всього бояться, до джерела найсильніших страждань (вастолюбства, хтивості тощо) – люди ставляться найворожіше і виключають з “істинного” світу. Таким чином, вони крок за кроком викреслили афекти, створили Бога як протилежність злу... Такою самою мірою ненависно людям і усе нерозумне, довільне, випадкове (як причина безконечних фізичних страждань)” [5, 336]. Ідеалом життя маси є безтурботність, відсутність перепон для подолання і вдосконалення себе, вихолощування інстинктів, творчих афектів, усього того, що робить людину справжньою, “злою”. Саме ці позиції захищала уся попередня філософія, принижуючи активне, суперечливе життя і намагаючись виправдати та пояснити буття Бога: “Замість того, щоб шукати єдності активного життя і утверджувальної думки, вона [філософія] ставить перед собою завдання засуджувати життя, протиставляти їй так звані вищі цінності, зіставляти її з цими цінностями, обмежувати і принижувати” [2, 29]. Нижчі істоти, представники стада, позбавляють страждання невинності через трансформацію усіх чеснот вищих людей у ниці, егоїстичні, “злі”. Це Ніцше називає “великими злочинами у психології”: “1) усі форми неприємного і нещастя неправильно пов’язували з несправедливістю (провиною), у страждання відняли його невинність; 2) усі сильні почуття задоволення (завзяття, хтивість, тріумф, гордість, сміливість, пізнання, впевненість у собі і щастя) тарувались як спокуса, як гріх, як дещо підозріле; 3) почуття слабкості, найінтимніші прояви боягузтва, дефіцит впевненості у собі називались священними іменами і проповідувались як бажані у вищому розумінні...” [5, 147].

Цими “злочинами” “маса” не тільки проводить до життя прагнення до самозбереження, а й намагається звести ці цінності до рангу всезагальних та загальнообов’язкових. Це вдається з прийняттям християнства і захищається усією наступною філософією. Внаслідок цього природна ієрархія людей була порушена, реактивна воля до “ніщо” перемогла активну волю до влади. Це і є декаданс. Декадент – людина з повністю розладнаними інстинктами, анархією всередині себе, людина, яка, боячись втратити над ними контроль, потребує тирана. Ним для рівноваги стає розум під впливом моралі та абсолютної віри в логіку, котрий мстить за допомогою істинних цінностей усього тому, що завдає страждання, мстить становленню та вищим людям. Ніцше впевнений – лише інстинкт декадансу потребує “істинного” інобуття, тому що втомився і заперечує і відкидає невинність становлення, життя в усіх його активних проявах. “Істинний” світ є ні чим іншим, як помстою життю від декадентів. А, отже, і сам істинний світ насправді є недостойним, низьким порівняно із земним життям.

Таким чином, Ніцше характеризує нігілізм як зневіру у метафізичний світ, у його апріорну цінність і в світ дійсний, світ реального становлення. Проте це лише проміжний, патологічний стан, адже вилучення цінностей веде до зняття протилежності буття і небуття. Зневіра є наслідком вилучення людиною цінностей як власної відчуженої сутності із суцього. Відчуваючи недійсність, а, отже, і не-цінність (в розумінні невинності) суцього, нігіліст стоїть перед вибором: або до кінця зруйнувати старі цінності і самому творити нові у єдиній реальності, що залишилась – у становленні життя, або впасти у повне самовідречення, розчинитися у “ніщо”, назвати цей світ “найгіршим з усіх світів” (буддизм, християнство, філософія Шопенгауера).

З ситуації нігілізму Ніцше виводить проблему сили і слабкості, котра і стає вектором подальшої спрямованості нігілістичного бунту: “1) Слабкі гинуть від цього. 2) Сильніші знищують те, що ще залишається цілим. 3) Найсильніші долають оцінки, що засуджують” [5, 47]. В цій проблемі мислитель і вбачає один з позитивних моментів нігілізму. Він залишає наодинці із знеціненою дійсністю людину, і тоді слабкі загинуть, а сильні знищать існуюче і побудують нове: “Хто не знаходить в Богові великого як такого, той взагалі не знаходить його вже ніде – він повинен або заперечувати його, або створювати” [4, 766]. Дану ситуацію він описує за допомогою понять “активний” та “пасивний” нігілізм. Перший, на думку філософа, якраз і є початком переоцінки усіх цінностей, бунт

активного нігіліста чітко усвідомлений, його мета – розчистити місце для нових цінностей. Другий, за Ніцше, приведе певною мірою до ситуації ХХ ст. – суспільства “останньої” людини та людини, що прагне загибелі, як такої, що буде жити лише сьогоднішнім днем, паразитуючим суспільством масового споживання, де ідеалом буде гедоністичний нігілізм, заснований на всезагальній стандартизації життя та вульгарній зрівнялівці усередині суспільства. Тому, на нашу думку, заклик Ніцше подолати нігілізм залишається актуальним і досі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гранье Ж. Ницше. – М., 2005.
2. Делез Ж. Ницше. – СПб., 1997.
3. Ємельянова Н. Феномен європейського нігілізму: традиції і новації. – Донецьк, 2002.
4. Ницше Ф. Злая мудрость. Афоризмы и изречения // Фридрих Ницше. — Минск, 2005.
5. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей. – СПб., 2006.
6. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.